

VELIKA GRAMATIKA I PRIRUČNIK STAROSLAVENSKOGA JEZIKA

(Trunte, Nicolina. 2021. *Staroslavenska riječ. Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika. Staroslavenski tekstovi. Staroslavensko nasljeđe u Hrvata*. S njemačkoga preveo i predgovorom providio Zvonko Pandžić. Alfa, Zagreb. LIII + 505 + 200 str. (CD digitalni prilog, preslike, tekstovi, vježbe, rješenja).)

Knjiga ugledne njemačke slavistice Nicoline Trunte *Staroslavenska riječ* sastavljena je od tri veće cjeline od kojih svaka ima šest poglavlja, tj. lekcija: 1. *Gramatika starocrkvenoslavenskoga jezika* (str. 1–107), 2. *Starocrkvenoslavenski tekstovi* (str. 109–249), 3. *Staroslavensko nasljeđe u Hrvata* (str. 251–455). Uz to su pridodani sljedeći dijelovi: *Kazalo osoba, zemljopisnih pojmova i rukopisa* (str. 458–481) te *Popis riječi slavensko-hrvatski* (str. 485–505). Na početku knjige (str. XI–XXXI) nalazi se nadahnuo napisan *Predgovor, Pokušaj o knjizi onkraj filologije zaborava* koji potpisuje priređivač, poznati hrvatski filozof i

filolog (marulolog) Zvonko Pandžić, a zatim slijedi opsežan popis bibliografskih jedinica, također na početku knjige, što je neobično u hrvatskim izdanjima.

Svaka je lekcija u prvoj cjelini strukturirana na sličan način: u uvodu se iznose teorijske pretpostavke određene teme ili gramatičke kategorije, zatim se navode paradigme s primjerima i bilješkama te osobito zanimljivi kraći tekstovi iz života Konstantina i Metoda. Odabrani su segmenti za vježbu iz *Žitja Konstantina-Ćirila i Metoda (Vita Constantini)* koji se donose izvornim glagoljskim pismom u fontu koji slijedi duktus *Kijevskih listića*, ili pak u raznim ćirilskim paleografskim oblicima. Za razliku od starijih gramatika koje su kao primjere prezentirale uglavnom evanđeoske tekstove, autorica je ove kao reprezentativan odabrala tekst iz *Žitja Ćirila i Metoda*, stoga što je taj tekst studentima još nepoznat pa bi mogao pobuditi više interesa. Tako već od samih početaka studenti mogu dokučiti kako funkcioniraju staroslavenski tekstovi, a ne samo paradigme, što je utjecaj autoričine didaktike i metodike temeljene na bogatom dugogodišnjem iskustvu u nastavi slavistike na njemačkim sveučilištima u Bonnu i Kölnu. Stoga je i redoslijed gramatičkih poglavlja drukčije raspoređen, odnosno aoristi i participi donose se ranije nego u drugim gramatikama. Dobrodošla je osobitost ove gramatike, zapravo velika novina u odnosu na gramatike starocrkvenoslavenskoga 20. stoljeća, što sve tekstove donosi u izvornim pismenima, tj. različitim fontovima za razna pisma: od glagoljice oble i ugate, epigrafijske i kurzivne, pa do različitih oblika staroslavenske istočne i zapadne (hrvatske) ćirilice, uključujući i samokreirane fontove hrvatske epigrafijske i kurzivne ćirilice. Na kraju se svake lekcije nalazi tekst za vježbu iz izvornih rukopisa ili natpisa, glagoljskih ili ćirilskih, tj. preslika i transliteracija u izvornoj grafiji, a ne na latinici, te rječnik svih riječi u tekstu i komentar pojedinih zanimljivih riječi i izraza, grčkih i hebrejskih predložaka i sl. Posebice je interesantan *Dodatak i informacije o kulturnopovijesnom kontekstu* te prijedlog za zadaću. Taj *Dodatak* u kojemu se iznose zanimljivosti u vezi sa slavenskom pismenošću i povijesnim okolnostima i ličnostima od početaka slavenske pismenosti pa sve do danas pridodan je kao ‘šećer na kraju’ uz svaku lekciju. Pri tome se tumače osnovni pojmovi, primjerice što su to *žitja* ili što se podrazumijeva pod titulom *logotet*.

Struktura se ove staroslavenske gramatike s jedne strane bitno razlikuje od strukture onih tradicionalnih, uključujući i one poznate iz druge polovice 20. i s početka 21. stoljeća, primjerice gramatike J. Hamma, H. Lunta, G. A. Ha-

burgaeva i drugih, a s druge strane nalik je suvremenim udžbenicima stranih jezika za studente. Takav ustroj knjige, ustroj jezičnoga udžbenika, za razliku od tradicionalne gramatike koja je ponajprije namijenjena upoznavanju teorije, ponajprije je orijentiran prema praktičnomu i aktivnomu usvajanju jezika, dakle kod studenata najprije formira sposobnost govorenja ili čitanja na tom jeziku. Gramatička se građa u tradicionalnim gramatikama staroslavenskoga jezika izlaže redosljedom jezičnih razina (fonetika, morfologija, sintaksa), a zatim se ona unutar morfologije obrađuje redosljedom po vrstama riječi. U ovom je udžbeniku sve prilagođeno studentima sa svrhom olakšanja čitanja izvornih staroslavenskih tekstova, u kojima će student već od prvog puta, od prvoga seminara, naići i na imenice i na glagole, dakle na sve vrste riječi, a isto tako će mu biti potrebna bar neka osnovna znanja o svim jezičnim razinama. Stoga, dok je osnovno načelo ustroja tradicionalnih (teorijskih) gramatika: od jedne jezične razine prema drugoj i od jedne vrste riječi prema sljedećoj, temeljno je načelo ustroja ovog udžbenika (a upravo po tome on je sličniji suvremenim udžbenicima stranih jezika za studente, a ne tradicionalnim gramatikama) posve drukčije: od jednostavnoga prema složenijemu te od frekventnijih (učestalijih) gramatičkih pojava (oblika, procesa) prema onim razmjerno rijetkim.

Tako, u svakome od prvih šest poglavlja svoje starocrkvenoslavenske gramatike Trunte obrađuje u načelu pomalo svaku jezičnu razinu i navodi podatke o svakoj vrsti riječi. Fonetiku i razvoj fonetskoga sustava izlaže uglavnom vrlo kratko u prvom poglavlju u kojemu je puno pozornosti posvećeno također kulturnopovijesnim okolnostima nastanka staroslavenske pismenosti. U drugom, trećem i četvrtom poglavlju donose se raznovrsni podatci, najviše iz morfologije, a uz to i ponešto iz fonetike i kulturno-povijesnoga konteksta nastanka i razvoja staroslavenske pismenosti, s time da su u svakom poglavlju obrađene već složenije i/ili manje frekventne gramatičke pojave i elementi od onih u prethodnom poglavlju. U sljedećim se poglavljima, uz nastavak upoznavanja morfologije, uvode još i podatci o sintaksi. Kao primjer toga načela može se navesti to da je u petom poglavlju opisano složeno (perifrastično) vrijeme – futur – što je svakako manje frekventni oblik (bez kojega se na početku učenja može započeti čitanje teksto-va) te primjerice komparativ, koji je isto manje frekventan itd. S druge strane se, primjerice, *l-participi* i ostala perifrastična vremena opisuju puno ranije, već u trećem poglavlju jer su razmjerno frekventna, a bez prethodnoga upoznavanja *l-participa* nemoguće je studentima objasniti i opisne (perifrastične) oblike –

perfekt, pluskvamperfekt, kondicional. Gramatika dakle nije koncipirana kao nabranjanje, odnosno „bubanje” paradigmi, nego kao pomagalo kojim se već od druge lekcije uče čitati i pisati izvorni slavenski tekstovi. Nadalje, treba istaknuti da je prikaz gramatike u ovom udžbeniku donekle pojednostavnjen, iako tradicionalan, ponajprije u odnosu na indogermanske osnove: ne govori se više zasebno o *ja-* i *jo-osnovama*, nego se one obrađuju zajedno s *a-* i *o-osnovama*, dok su sve suglasničke osnove obrađene zajedno, ne promatra ih se atomistički, nego su uklopljene u šire sklopove. Uz to se navode i pojedini etimološki oblici, kao i pojašnjenje nastavaka u *o-osnovama* nastalih iz *ŭ-osnova*.

Premda je prvi dio knjige naslovljen *Starocrkvenoslavenska gramatika*, glavni naslov je *Staroslavenska riječ*, među drugim sličnim djelima iznimna je po tome što je posebna pozornost posvećena jednoj staroslavenskoj redakciji, hrvatskoj, što je vidljivo već u prvom poglavlju (lekciji) s podnaslovom: *Poseban položaj Hrvatske u slavenskom svijetu* (str. 3). Time je autorica htjela ukazati ne samo na položaj Hrvata između Istoka i Zapada nego i na činjenicu da se na ovim prostorima najduže održala ćirilometodska baština i da su Hrvati od svih slavenskih naroda najduže očuvali izvorno (glagoljsko) ćirilometodsko nasljeđe od prvih slavenskih Apostola pa skoro sve do danas. To u *Predgovoru* posebno ističe priređivač, Z. Pandžić: „Trunte je u svojim djelima i u nastavi naglašavala kako je hrvatska crkvenoslavenska tradicija ‘nešto posebno’ u cijeloj slavenskoj pismenosti, svakako daleko bitnija nego li bi se to moglo pretpostaviti usporedbom male Hrvatske s velikim slavenskim zemljama i književnostima. Spoznaju o hrvatskoj posebnosti u slavenskom svijetu, bio je moj logički zaključak, mogu imati samo oni koji (pre)poznaju najstariju slavensku pismenost i njezin razvoj u sveukupnosti, tj. u svim povijesnim redakcijama i posebnostima.” (str. XIV). Kao posebnu novost u ovom udžbeniku za međunarodnu paleoslavistiku treba istaknuti kako učenje jezika i gramatike prve slavenske pismenosti, tj. opismenjavanja i pokrštanja velike većine slavenskih naroda počinje od glagoljice, a ne od ćirilice, čime se podcrtava ne samo to da je riječ o prvom i jedinom isključivo slavenskome pismu koje su Hrvati uporabom očuvali do 20. stoljeća nego ponajprije to da su oni jedini slavenski narod koji je u izvornoj slavenskoj grafiji u kontinuitetu očuvao izvorno pismo sv. Ćirila – glagoljicu. Time je hrvatska staroslavenska pismenost, po Trunte, doista nešto jedinstveno u slavenskome svijetu. I zbog toga je bilo nužno tu činjenicu *dijakronijski* pokazati u svoj širini razvoja različitih paleografskih inačica glagoljice kroz povijest, što je čak i

u Hrvatskoj bilo zanemareno. Pri navođenju određenih gramatičkih kategorija, primjerice deklinacije imenica, treba napomenuti da su najčešće usporedbe starocrkvenoslavenskoga i današnjega hrvatskoga jezika, premda se katkad navode i one iz drugih slavenskih jezika, vrlo često također iz grčkoga i latinskoga kada se neki staroslavenski tekst iz evanđelja, primjerice, u rukopisima nalazi različito zapisan. U tom kontekstu važno je spomenuti da je autorica ove gramatike objavila i jednu gramatiku grčkoga jezika.

Posebnost je ove staroslavenske gramatike, hrestomatije, i u tome što studente u ovu prilično kompleksnu problematiku izravno uvodi iznoseći najrelevantnije povijesne činjenice, počevši s poviješću Hrvata i njihovim posebnim položajem u slavenskome svijetu. Pri tome ističući da se među Hrvatima, usprkos smještaju na području Rimskoga Carstva i ranoga pokrštavanja na latinskom jeziku, ovdje utemeljilo i kršćanstvo na istočnoj tradiciji, tj. na crkvenoslavenskom jeziku i starim slavenskim pismima, glagoljici i ćirilici i preživjelo gotovo sve do danas. Naime N. Trunte, za razliku od većine hrvatskih paleoslavista koji drže da je glagoljaštvo u Hrvatskoj živjelo do sredine 19. stoljeća, smatra da je ono ostalo 'vrlo živahno' još najmanje 50 godina (str. 426), a kao konačan kraj navodi godinu 1927., tj. tiskanje Vajsova misala (str. 432). Slično se izlaže o bugarskoj, ruskoj i češkoj povijesti, ali u znatno manjem obimu.

U vezi s nastankom pisma za starocrkvenoslavenski posebna je pozornost posvećena talentiranomu tvorcu, Konstantinu-Ćirililu, koji je izumio slova za sve slavenske glasove, što nije bilo nimalo jednostavno jer nekih u grčkom alfabetu nije bilo. I dok su generacije starijih slavista tek upozoravale na činjenicu da se tvorac glagoljice ugledao ne samo u grčki alfabet nego i u neke druge, između ostaloga i armenski, autorica ove gramatike ide korak dalje iznoseći zanimljivu i posve novu tezu u paleoslavistici: da su braća Konstantin-Ćiril i Metod bili armenskih korijena ili da su barem poznavali armenski jezik i pismo. Autorica je došla do ovog zaključka u svojim već ranije objavljenim raspravama jer zna armenski jezik te je usporedila oba povijesna sustava pisanja (str. 14).

U drugoj je cjelini pod naslovom *Staroslavenski tekstovi* riječ o ćirilometodskoj misiji, starocrkvenoslavenskom kao korpusnom jeziku, o kanonu i književnim vrstama starocrkvenoslavenskih tekstova. Slijedi poglavlje o starocrkvenoslavenskom u Bugarskoj s primjerima liturgijskih glagoljskih kanonskih tekstova za vježbu počevši od najstarijega *Assemanijeva evanđelja*. Potom se govori o

drugome slavenskom pismu: povijest ćirilčnoga alfabeta i popisu razlika između dvaju slavenskih alfabetâ, grafija i ortografija. Zatim se prelazi na povijesnu lekciju, tj. povijest Bugarske, nakon čega se navodi popis starocrkvenoslavenskih natpisa koji se dijele na datirane i nedatirane počevši od onoga najstarijeg iz okrugle crkve u Preslavu (893.). Kao i u drugim poglavljima donose se preslike najpoznatijih spomenika s transliteracijom, ali ne na latinicu, kako je to uobičajeno u Hrvatskoj, nego redovito na izvornim pismenima uz uvijek fontom prikazane pripadajuće ligature i osnovne podatke, primjerice grafiti iz Preslavske okrugle crkve, *Samuilov natpis* (992. – 993.), *Bitoljski natpis* (1015.) i *Presijanov natpis* (1060. – 1061). Nastavlja se s osnovama bugarske crkvene povijesti i razvoju pismenosti te jezičnim razvojem u kasnocrkvenoslavenskom s opisom njegovih fonoloških i morfoloških obilježja. Slijede preslike najpoznatijih ćirilskih liturgijskih tekstova počevši od *Vatikanskoga palimpsesta*, *Savine knjige*, *Eninskoga apostola*, *Trioda na polovici posta* i *Suprasalskoga zbornika* uz uvijek grafijski vjerne prijepise i razrješenja abrevijatura kako bi studenti mogli što lakše razumjeti i gramatički analizirati svaki tekst.

U sljedećoj se, desetoj, lekciji autorica vraća povijesnim okolnostima u vezi s crkvenoslavenskim jezikom kod Hrvata ističući pojedine važne činjenice, kao primjerice da je kršćanstvo u Dalmaciji postojalo zasigurno već u 3. stoljeću gdje su čašćeni ranokršćanski i bizantski sveci, dok je u ninskoj biskupiji bio prisutan franački utjecaj. Nakon povijesnoga pregleda nastavlja se poglavlje *Jezična raščlamba zapadnobalkanskoga prostora* s tabličnim prikazom različitih jezičnih obilježja (fonoloških i morfoloških) općeslavenskoga, zapadnojužnoslavenskoga i istočnojužnoslavenskoga, s napomenom da inovacije polaze većinom od zapadnojužnoslavenskoga, tj. štokavskoga. Nadalje slijedi tablica s razlikama unutar zapadnojužnoslavenskoga dijalekta, tj. slovenskoga, kajkavskoga, čakavskoga i štokavskoga. Nakon potpoglavlja *Osobine hrvatskocrkvenoslavenskog*, kao što je uobičajeno, donose se primjeri za vježbu iz najstarijih tekstova hrvatske redakcije, npr. *Kločeva glagoljaša*, *Dimitrijeva psaltira*, *Bečkih listića*, *Budimpeštanskih ulomaka*, *Grškovičeva ulomka*. Ovi se spomenici redovito navode i u drugim hrestomatijama kao najstariji predstavnici hrvatske redakcije, s izuzetkom *Dimitrijeva psaltira* (Izdanje: Gau, M.;Hürner, D.; Hollaus, F.; Kleber, F.; Lettner, M.; Miklas, M. 2012. *Psalterium Demetrii Sinaitici (monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N) : adiectis foliis medicinalibus*. Holzhausen. Wien.) koji se prema N. Trunte može također uvrstiti u hrvatski korpus jer su neki dije-

lovi (npr. 66. psalam) paleografski vrlo slični *Bečkim listićima* (str. 202). Ovdje valja spomenuti i prvu glagoljsku ljekarušu iz 11. stoljeća priloženu uz rukopis *Dimitrijeva psaltira* jer je također s „istočnojadranske obale”, kao i psaltir (usp. *Predgovor* Z. Pandžića, str. XVIII, bilj. 10).

Nakon opisa okolnosti u vezi s najranijim dodirima Hrvata sa staroslavenskim slijedi *Put crkvenoslavenskoga na sjever* u kojem se tablično iznose zajedničke osobine sjevernoslavenskoga na fonološkoj, morfološkoj, tvorbenoj i leksičkoj razini. Nakon kratke povijesti Kijevske Rusije govori se o sudbini crkvenoslavenskoga u Rusiji, pri čemu se ističe da je taj jezik zbog sličnosti s ruskim „mogao postati književna norma staroruskog tako da se sve do 16. stoljeća nigdje nije osjećala potreba za vlastitim ruskim književnim jezikom” (str. 210). Zatim se govori o osobinama rusko-crkvenoslavenskoga i književnim djelima od kojih su ona najstarija iz 10. stoljeća uz priložene faksimile i transliteracije najpoznatijih tekstova za vježbu, počevši od *Novgorodskoga psaltira*, *Ostromirova evanđelja*, *Izbornika* iz 1076. godine, do *Božićnoga kondaka Romana Meloda*. U posljednjoj se lekciji druge cjeline, dvanaestoj, govori o tragovima starocrkvenoslavenskoga kod zapadnih Slavena. Potom se nastavlja s iznošenjem različitih čimbenika u vezi s daljnjim razvojem pismenosti na slavenskom jugu, počevši od povijesti gornjodalmatinskih kneževina i Raške. Pri tome je posebna pozornost posvećena štokavskom prostoru i govornim osobinama, pri čemu se mogu razlučiti dvije redakcije crkvenoslavenskoga: humsko-zetska i raška, a uvodi se i novi termin – štokavsko-crkvenoslavenski, odnosno crkvenoslavenski današnjega područja Bosne, Huma i Duklje. Kao najstariji spomenici ističu se oni pisani ćirilicom: *Blagajski natpis* i *Pečat humskoga kneza Miroslava*, *Evanđelistar kneza Miroslava*, *Zlatna bula Stefana Prvovjenčanoga*, do onih rjeđih pisanih glagoljicom, npr. *Natpis iz Župe dubrovačke*. Pri tome je posve neobična teza da je najstariji spomenik na štokavskom pisan glagoljicom prva stranica *Kijevskih listića* (str. 232), dok u hrvatskoj paleoslavistici prevladava mišljenje da je to ćirilska *Povelja Kulina bana* (o tome v. Žagar, M. 2009. *Ćirilica u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga srednji vijek*. Croatica, Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti. Zagreb. 197–199.). Posebice treba upozoriti na raritet, *Pečat humskoga kneza Miroslava* (1190. – 1199.), koji je pronađen *in situ* na Humcu 1903. godine gdje se do danas čuva u Muzeju Humac uz Franjevački samostan sv. Ante, gdje je izložena i *Humačka ploča*. U ovom je udžbeniku taj pečat Stjepana Miroslava po prvi put uslikan

i obrađen uz hrvatsku ćirilicu. Knez Stjepan Miroslav, brat Stefana Nemanje, upravljao je Zahumljem od 1168. godine, a po njemu je nazvan i *Evandelistar kneza Miroslava*, najvjerojatnije namijenjen njegovoj crkvi sv. Kuzme i Damjana u Blagaju kod Mostara kao zadužbina (v. *Predgovor*, str. XXI). Za ovaj se kodeks tvrdi da je pisan u latinskom skriptoriju u Kotoru uz katedralu sv. Tripuna (str. 248), stoga ga se u novije vrijeme svrstava u najstariji spomenik crnogorske redakcije. Međutim, oko ovog su se rukopisa vodile žestoke rasprave između hrvatskih i srpskih filologa, a u novije vrijeme i bosanskih. Srpski ga filolozi često nazivaju „najstarijom srpskom knjigom”. Hrvatski filolozi smatraju, međutim, da se taj kodeks posve organski uklapa u opći razvoj hrvatske pismenosti i umjetnosti, da njoj pripada (B. Zelić Bućan) te da je pisan u Stonu na Pelješcu ili na Mljetu (J. Vrana).

Treće, najopsežnije poglavlje, *Staroslavensko nasljeđe u Hrvata*, počinje trinaestom lekcijom i sagledavanjem suživota između *Slavia Orthodoxa* i *Slavia Romana*, a potom se nastavlja povijesnim okolnostima u vezi s hrvatsko-bosanskim i humskim prostorom između Ugarske i Venecije te nadovezuje izlaganjem o razvoju glagoljičnoga pisma na hrvatskom području, ali također i o razvoju hrvatske, tzv. zapadne ćirilice u Bosni, Humu i Dalmaciji. Treba istaknuti kako je doprinos N. Trunte u tome što je usporednom obradom hrvatske ćirilice uz glagoljicu u novoizrađenim različitim fontovima čitateljima omogućila daleko bolje razlikovanje hrvatske ćirilice od one pravoslavnoga Istoka, što do danas nije bio slučaj. Ovo potpoglavlje završava primjerima najpoznatijih glagoljskih i ćirilskih natpisa i povelja, počevši od *Bašćanske ploče*, *Humačke ploče*, *Povaljskoga praga*, *Natpisa trebinjskoga župana Grda*, *Natpisa Vignja Miloševića*, do *Povelje Kulina bana* itd. Četrnaesta lekcija započinje najvažnijim osobinama hrvatsko-crkvenoslavenskoga jezika, a nastavlja se crkvenim knjigama hrvatsko-crkvenoslavenske tradicije i daljnjim razvojem uglate glagoljice. Posebno je potpoglavlje posvećeno poznatoj *jeronimovskoj teoriji* u vezi s nastankom glagoljice od njezina početka pa sve do danas. Ova lekcija završava opisom i razradom reprezentativnih hrvatskih liturgijskih spomenika, tj. preslikama i transliteracijom tekstova, počevši od 3. *vrbničkoga brevijara* (15. st.), do *Splitskoga fragmenta misala* (13. st.), *Brevijara Vida Omišljanina* (1396.), *Akademijina brevijara* (kraj 14. st.) te na koncu primjera iz rukopisa pisanih ćirilicom, *Hvalova zbornika* (1404.) i *Dubrovačkoga dominikanskog lekcionara* (15./16. st.).

Petnaesta lekcija započinje odnosom crkvenoslavenskoga i narodnoga jezika na širokom slavenskom prostoru, a zatim se potanko opisuje situacija na hrvatskom prostoru i u tekstovima. Trunte napominje: „Hrvatska se situacija dakle stvarno ne razlikuje od one u preostaloj *slavia latina* i vodi kao i tamo ka grafizaciji pučkog jezika. Razlika leži samo u tome da književnost na hrvatskom amalgamu ne koristi isključivo narodni jezik, nego ga kombinira s tradicionalnim hrvatsko-crkvenoslavenskim.” (str. 308). Nadalje se iznosi opis hrvatskoga jezičnog amalgama na temelju sustavnoga istraživanja Stjepana Damjanovića. U sljedećem se potpoglavlju nastavlja izlaganje o razvoju hrvatskih pisama, ponajprije o razvoju glagoljskoga kurziva, a potom se nastavlja kratka digresija o nastanku latinice te bilješka o književnosti na hrvatskom amalgamu s važnom napomenom da se obično *Bašćanska ploča* stavlja na početak takva hibridnoga tipa jezika, ali njezin se jezik može definirati i kao crkvenoslavenski (str. 316). I ovo potpoglavlje završava slikama, preslikama i komentarima tekstova o kojima je bilo riječi, uglavnom onih glagoljskih, ponajprije: *Pravilo sv. Benedikta*, *Pariški zbornik iz 1380.*, *Petrisov zbornik*, a od ćirilskih *Libro od mnozijek razloga*.

Šesnaesta je lekcija posvećena pregledu povijesnih okolnosti u Hrvatskoj za vrijeme Osmanlija, kao i pregledu hrvatske književnosti u tom razdoblju. Pri tome je jedno poglavlje posvećeno zapadnoćirilčnom kurzivnom pismu koje se upotrebljavalo za pisanje matrikula i ostalih svakodnevnih tekstova i preživjelo sve do 20. stoljeća, kako kod katolika, tako i kod muslimana, a pisali su ga uglavnom kršćanski pisari. Potom se govori o knjigotisku na južnoslavenskom prostoru, počevši od glagoljskih tiskanih izdanja, do ćirilskih, kako onih u istočnoslavenskim zemljama, tako i onih na području Hrvatske, Bosne i Huma. Vrlo je vrijedno potpoglavlje o štokavskom dijalektu za vrijeme turske vladavine jer se tekstovi o sudbini i razvoju štokavskoga rijetko mogu naći na jednom mjestu. Ono završava konstatacijom: „U to je doba pučki štokavski jezik i bosanično pismo bila i ostala osnova razvoja književnosti, pismenosti i korespondencije uopće, kod bosanskih i dalmatinskih franjevac ali i kod svih katoličkih kolonija na Balkanu...” (str. 361–362). Na kraju poglavlja pridodani su, kao što je uobičajeno, tekstovi za vježbu nastali u Hrvatskoj za vrijeme Turaka, tzv. ‘turski glasi’, ponajprije glagoljski Zapis popa Martinca o krbavskoj bitci iz 2. *novljanskoga brevijara*, a potom ćirilski, npr. zapis Mikule Jurišića o napadu Turaka na Bihać, pismo carskoga poklisara Jerolima iz Zadra banu Baćanu i drugim hrvatskim vojskovođama itd.

U sedamnaestom, preposljednjem poglavlju, riječ je o krivovjerju u slavenskih naroda, s posebnim osvrtom na reformaciju i protureformaciju, te o tome kako je štokavski postao *lingua generalis* ‘nadkrovni jezični oblik’ (str. 415), čemu je svojom gramatikom hrvatskoga pučkog jezika i prijevodom *Biblije* bitno doprinio Bartol Kašić. Jedno je potpoglavlje posvećeno istočnoslavenskoj modifikaciji, tj. rusifikaciji hrvatsko-crkvenoslavenskoga jezika i okolnostima i ličnostima u vezi s izdanjima objavljenim u *Kongregaciji de propaganda fide* u Rimu. Sama je rusifikacija u hrvatskoj paleoslavistici uglavnom ocijenjena negativno, odnosno kao odvajanje liturgijskoga jezika od općih kulturnih zbivanja i razvoja u narodu (J. Hamm). Autorica napominje da je „Istočnoslavenska modifikacija hrvatsko-crkvenoslavenskoga uslijedila uglavnom zbog toga što je bilo rašireno mišljenje da rusko-crkvenoslavenski najbolje čuva stari jezik” (str. 396). Kao i u drugim poglavljima, i ovdje se na konkretnim tekstovima pokazuje modifikacija hrvatsko-crkvenoslavenskoga i stanje u tekstovima u kojima se miješaju ta dva idioma, počevši od *Očenaša* iz *Azbuke (Početnice)* Primoža Trubara tiskane u Tübingenu 1561. i Urachu 1564., a zatim se, između ostaloga, donose paralelni ulomci iz *Levakovičeva* i *Karamanova misala* itd.

Posljednje je poglavlje, osamnaesto, posvećeno hrvatskim prostorima od 17. do 19. stoljeća, posebice govornim idiomima, hrvatskoj tronarječnosti, tj. tronarječnoj stilizaciji hrvatske književnosti. Zatim se govori o poprilično zanemarenoj tematici u kroatistici, crkvenoslavenskim hrvatskim tekstovima 18. i 19. stoljeća, tj. novocrkvenoslavenskim, te se prilažu oni od 18. do 20. stoljeća temeljito analizirani, kao i ostali u drugim poglavljima, počevši od Lekcionara Ivana Bandulavića iz 1613., katekizma Matije Divkovića *Nauk karstianski* iz 1640., do pjesme A. D. Parčića u kojoj slavi Kolumba i papu Lava XIII. Trunte je u posljednjem poglavlju posebice posvetila pozornost djelu Dragutina Antuna Parčića, dubinski analizirajući i prosuđujući njegovo djelo i vrijeme u kojem je radio i živio, za što je bilo neophodno potrebno pomno proučiti i analizirati glagoljske tekstove nakon Tridentskoga sabora, od Karamana do Levakovića i drugih.

Iznoseći najvažnije dosege slavistike (naročito ćirilometodijane), autorica često preispituje neke teze i iznosi nove smjele ideje. Primjerice, kad je riječ o općeprihvaćenoj pretpostavci da je kao osnova za starocrkvenoslavenski jezik poslužio solunski govor, autorica smatra da je to mogao biti dijalekt zapadnomaloazijske Bitinije. Pri tome se raspravlja o iznimno važnim pitanjima preko kojih se u

literaturi više puta samo prelazilo bez komentara, kao primjerice: „... kako to da su Bizantinci bili zainteresirani Slavenima u Moraviji i okolnim područjima, na koje car izriješkom upućuje, pokloniti vlastiti liturški jezik za koji Rastislav uopće nije molio cara, dočim su oni sami na područjima svoje moći u Bitiniji ili u kontinentalnoj Grčkoj Slavene helenizirali?“ (str. 21). „Oružje slavenskoga liturškoga jezika koje je trebalo potkopati jedinstvo latinskoga Zapada otada je ujedinjavala Slavene i Bugare, davala im samosvijest i jačala otpor helenizirajućim nastojanjima. Tako je korist iz bizantskog lukavstva na koncu povukao Rim.“ (str. 23).

Ovaj udžbenik doprinijet će boljemu razumijevanju povijesti najstarijega slavenskoga književnog jezika i njegovih redakcija, a posebice povijesnim okolnostima u vezi s nastankom i razvojem najstarijih slavenskih pisama u jugoistočnoj Europi, od Jadranskoga do Baltičkoga, Crnoga i Egejskoga mora. On obiluje povijesnim podacima znatno više od drugih sličnih, tako da bi mogao biti iznimno koristan studentima dvopredmetnoga studija, staroslavenskoga i povijesti, kao i svima onima koji žele naučiti pisati i čitati glagoljsku i ćirilčnu kurzivu, komparativnu međuslavensku analizu starih izvora, uvijek u odnosu prema predlošcima grčkim i latinskim. Posebice valja naglasiti da se u ovoj knjizi štokavskim govorima posvećuje više pozornosti nego što je to uobičajeno u drugim sličnim gramatikama.

Autorici ovoga djela pisana na visokoj znanstvenoj razini svakako treba odati priznanje i sve pohvale na uloženu trudu, posebice na ogromnu broju pročitane stručne bibliografije. Zato nije ni neobično da se potkrala i poneka pogreška (što napominjem samo kako bi se ona mogla ispraviti u sljedećem izdanju), primjerice na str. 316 navodi se da *Pariški zbornik iz 1375.* sadrži deset religioznih pjesama, a to se odnosi na *Pariški zbornik (psaltir)* iz 1380.; ili na str. 317.: „*Koluničev zbornik* je datiran 1486., poznat je po pisaru đakonu Brozu Koluniću z Bužana od Kacitić, sadrži propovijedi za korizmu, između ostaloga i o sedam smrtnih grijeha...“, što bi se moglo krivo protumačiti kao da je *Traktat o sedam smrtnih grijeha* također propovijed; na istoj stranici kaže se da je *Tkonski zbornik* jedan od najvećih zbornika uopće, dok je daleko najveći hrvatskoglagojski zbornik onaj *Petrisov*.

Nicolina Trunte je ovim izvrsnim, znanstveno utemeljenim udžbenikom, namjeravala i u potpunosti uspjela ukazati na važnost glagoljice kao najstarijega

slavenskog pisma, koju su uz ćirilicu najduže od svih Slavena njegovali Hrvati, te prikazom izvornih tekstova i izradom glagoljskih i ćirilskih fontova omogućiti studentima, kao i širem čitateljstvu, čitanje i pisanje povijesnih tekstova u izvornom pismu, glagoljici i ćirilici, a ne u transliteraciji na latinicu. Priloženi CD olakšava ispis svih vježbi i tekstova, dok su međuprostori predviđeni za bilješke, što je velika ušteda vremena i za studente i za docente.

Staroslavenska riječ Nicoline Trunte jedinstven je priručnik za učenje staroslavenskoga jezika u 21. stoljeću.

Bilješka o autorici i priređivaču

Profesorica Nicolina Trunte jedna je od najpoznatijih paleoslavistica ne samo u Njemačkoj nego i u svijetu. Rođena je 1948. godine u Bremenu. Za vrijeme školovanja pokazuje veliku ljubav i sklonost prema učenju stranih jezika. Studirala je opću i usporednu znanost o jeziku (indogermanistiku) i slavistiku u Bonnu (1968. – 1973.), a nakon toga i studij opće slavistike kao glavni predmet, uz južnu slavistiku i islamske znanosti (arapski, perzijski, turski). Posebice je intenzivno studirala starogrčki i novogrčki jezik i pravoslavnu teologiju grčkih otaca, kao i jezik i tekstove kršćanskoga Istoka (armenski, gruzijski, sirijski, koptski i etiopski), te hebrejski i turski osmanskoga doba. Od 1980. godine započinje s nastavom na slavističkom seminaru u Bonnu, gdje predaje do umirovljenja 2013. Nakon toga sve do danas predaje na sveučilištu u Kölnu. Njezin je udžbenik staroslavenskoga jezika tiskan na njemačkom u pet izdanja. Osim toga, objavila je brojne studije s temama iz crkvenoslavenskoga jezika, a tu je i velika knjiga *Slavia Latina* (2012.). Objavila je i gramatiku grčkoga jezika za slaviste (2007.), također kritičko izdanje *Pavlove apokalipse* (2013.) kolacionirajući slavenske, sirijske, koptske, latinske, armenske i etiopske predloške (opširnije v. *Predgovor*, str. XXVI).

Profesor Zvonko Pandžić poznati je hrvatski i njemački filozof i filolog. Živi i radi u Würzburgu, rođen je u Drinovcima, a odrastao u Splitu, gdje je i završio gimnaziju. Na sveučilištu u Freiburgu im Breisgau studirao je filozofiju (ponajprije antičku grčku i njezin razvoj u kasnoj antici, patristici, srednjem vijeku i renesansi), katoličku teologiju (s naglaskom na patristiku i dogmatiku) i klasičnu filologiju. Položivši prvi i drugi državni ispit primljen je u karijernu višu državnu službu. Danas, pred umirovljenje, on je *Oberstudienrat*, viši stu-

dijski savjetnik u trajnom zvanju. Uz profesorsku službu godinama surađuje u međunarodnim istraživačkim i izdavačkim projektima neobjavljenih srednjovjekovnih i renesansnih autora, tj. bavi se temeljnim istraživanjima u humanistici (*Grundlagenforschung*). Specijalist je za jezičnu filozofiju od Platona do njemačkoga romantizma. Posebno su polje njegova istraživanja djela hrvatskih autora koji su išli ukorak s novim znanstvenim idejama u Europi i *ireverzibilno usmjerili razvoj zajedničkoga hrvatskoga kulturnoga identiteta* (jezika, književnosti, filozofije) još u novom vijeku. Po europskim i hrvatskim bibliotekama pronašao je velik broj nepoznatih rukopisa Marka Marulića, Frane Petrića, Jure Dragišića, Bartola Kašića, Tina Ujevića i drugih. Uz brojne ine studije i knjige u Kölnu (1999.) je objavio i komentirao četiri sveska *Peripatetičkih rasprava* (*Discussiones Peripateticae*, 1581.) Frane Petrića, u Zagrebu (2005.) kritičko latinsko izdanje i komentar uz prijevod prve hrvatske gramatike Bartola Kašića (*Institutiones linguae Illyricae*, 1604.), kao i knjigu *Nepoznata proza Marka Marulića* (2009.). U Dubrovniku uskoro iz tiska izlazi njegovo jubilarno (kritičko, studijsko i anastatičko) komentirano izdanje prvoga hrvatskog umjetničkog epa, *Judite* Marka Marulića.

Marinka Šimić